

| **Varia** |

ЦІЛЬОВЕ АНКЕТУВАННЯ В СИСТЕМІ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ І ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

ТЕТЬАНА ФУДЕРЕР

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb
tfuderer@m.ffzg.unizg.hr

UDK: 303.621.35(477):81
DOI: 10.15291/csi.4613
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 20. 6. 2024.
Prihvaćen za tisak: 11. 11. 2024.

У статті висвітлено результати цільового анкетування, проведеного 2019 р. у містах України (Івано-Франківськ, Біла Церква, Полтава та Миколаїв) з метою визначення рівня усвідомлення їхніми мешканцями конфліктної мовної взаємодії та з'ясування на прикладі даних, отриманих у Полтаві, механізмів поширення в масовій свідомості мовних ідеологій. Простежено вплив цих ідеологій на конфігурацію мовної ситуації в окремому населеному пункті та державі загалом. Схарактеризовано авторську методичку дослідження, що передбачала залучення до анкет фрагментів дописів із соціальних медіа на тему мовного конфлікту в Україні.

Обґрунтовано переваги методу анкетування в комплексі сучасних інструментів соціолінгвістичних досліджень, зокрема для вивчення конфліктогенності мовної ситуації в Україні, відстеження динаміки мовної ситуації, змін у суспільній свідомості в питаннях мови серед різних вікових, освітніх, поселенських груп.

Виявлені кореляції підтверджують високий ступінь інерційності поглядів щодо мови в масовій свідомості, чим можна пояснити слабку динаміку мовної ситуації в Україні в довоєнний період та неефективність державної мовної політики. Накреслено перспективи поглиблення соціолінгвістичних досліджень в Україні крізь призму мовного конфлікту.

Ключові слова:

методи соціолінгвістичного дослідження, мовна ідеологія, мовна політика, мовна ситуація, мовний конфлікт

1. ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ОБГРУНТУВАННЯ АКТУАЛЬНОСТІ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Українська соціолінгвістика вже давно досягла рівня розвитку, за якого, як може видаватися, питання методології розв'язане остаточно й переконливо. Різні методики використання анкет – від цільових (точкових) до комплексних і загальнонаціональних – належать до арсеналу дослідницьких інструментів, які активно використовують від середини першого десятиліття ХХІ ст. Не буде перебільшенням твердження, що будь-яка розвідка із соціолінгвістики сьогодні тією чи іншою мірою спирається на дані опитувань. Серед тих, де результати анкетування опрацьовані найбільш системно, варто згадати комплексну аналітичну працю *Мовна політика та мовна ситуація в Україні* (Бестерс-Дільгер (ред.), 2008), монографії О. Вишняка (Вишняк, 2009), О. Данилевської (Данилевська, 2019), Н. Матвеевої (Матвеева, 2022), І. Цар (Цар, 2021), розвідки С. Соколової (Соколова, 2013; 2023а), П. Левчука (Левчук, 2017), колективну монографію науковців Інституту української мови НАН України *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні* (Соколова (відп. ред.), 2023б) та інші праці. Методика застосування анкет у соціолінгвістичних студіях вичерпно розкрита в статті С. Соколової та Г. Залізняка (Соколова, Залізняк, 2018), у якій значну увагу приділено описові „пасток” для дослідника, що використовує анкетування як основний метод збирання матеріалу. Важливе значення для накопичення емпіричного матеріалу для різноаспектних досліджень мовної ситуації в Україні мають праці Г. Залізняка та Л. Масенко (Залізняк, Масенко, 2001), М. Паращевіна (Паращевін, 2019), В. Резніка (Резнік, 2021), у яких застосовано соціологічний аналіз даних.

Попри ґрунтовну теоретичну базу, на яку спираються мовознавці під час розроблення, застосування та аналізу анкет, актуальною соціолінгвістичною проблемою є питання релевантності результатів, отриманих під час проведення саме цільових опитувань, які завжди є нерепрезентативними, оскільки не можуть забезпечити охоплення генеральної сукупності. Що ж до масових загальнонаціональних опитувань, то вони, зазвичай, обмежені можливостями включення питань, які торкаються вузьких дослідницьких проблем. Крім того, не завжди вдається відстежити всі кореляції в певних соціальних групах. Саме тому метод цільового анкетування залишається популярним серед соціолінгвістів.

Неабиякі перспективи має метод цільового анкетування щодо проблем, які перебувають на початку розпрацювання. Однією з таких проблем в українській соціолінгвістиці є проблема мовного конфлікту.

Мета статті:

- 1) висвітлити структуру, систему запитань і завдання цільового анкетування, проведеного авторкою цієї праці;
- 2) проаналізувати дані анкетування щодо ставлення до мовного питання, зокрема з'ясувати рівень усвідомлення мовцями його конфліктогенності, порівняти отримані результати з даними масових соціологічних та соціолінгвістичних опитувань;
- 3) простежити регіональні та поколіннєві відмінності мовної ситуації в Полтаві в контексті динаміки взаємодії мов у державі загалом;
- 4) схарактеризувати умови, що підвищують ефективність методу анкетування в соціолінгвістичних дослідженнях.

2. ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Амбівалентність поглядів щодо мовного конфлікту в українському суспільстві в передвоєнний період демонструють результати пілотного опитування, проведеного авторкою навесні 2019 р. Анкети поширювали в чотирьох містах України, що представляють такі регіони: Івано-Франківськ (Захід), міста Біла Церква і Полтава (Центр), Миколаїв (Південь). Вибір міст є випадковим, пов'язаним з можливостями розповсюдження анкет; що ж до методики дослідження, то прагнули порівняти отримані результати за ключовими регіонами з даними оприлюднених загальнонаціональних опитувань. Методом дослідження було цільове анкетування. До опитування залучали представників трьох генерацій, що корелюють з такими віковими групами: 18–30 рр. (молодь); 40–55 рр. (середня вікова група); 56–60+ (старша вікова група). З кожного міста вдалося отримати близько 100 анкет із приблизно однаковим охопленням респондентів трьох поколіннєвих груп.

Анкета містила п'ять блоків запитань: 1) загальні соціолінгвістичні дані (вік; стать; місце проживання; мова повсякденного спілкування; рідна мова) – запитання 1–5; 2) ставлення до мови (на підставі якої ознаки анкетовані визначають для себе рідну мову; чи згодні респонденти з твердженням, що мова – це проблема не лише культури, а й національної єдності та державної безпеки; у чому вони вбачають вплив суспільства на мову) – запитання 6–7, 9; 3) мовні права та обов'язки громадян (у чому, на думку респондентів, виявляються їхні мовні права; чи реалізовано їхні особисті мовні права; якими мовами мають володіти громадяни України) – запитання 10–11, 18; 4) мовне середовище та статус мов

(якою мовою спілкується населення в місті проживання; що таке суржик; уявлення про державну мову як атрибут державності; чи відповідає стан функціонування української мови її статусові державної; бажані перспективи розвитку мовної ситуації в Україні) – запитання 14–16, 19; 5) мовний конфлікт (чи наявний в Україні мовний конфлікт; чи загостриться мовна ситуація в державі у зв'язку з поширенням української мови на всі сфери життя; чи призведе надання російській мові статусу другої державної чи офіційної мови до загострення міжнаціональних відносин у державі; встановлення кореляції між бажаним розвитком мовної ситуації і окресленням її перспектив у дописах в новомедійних ЗМК) – запитання 8, 12–13, 20.

Коментарів потребує запитання 20 анкети, яке передбачало вибір респондентами з переліку однієї чи кількох ситуацій, що найбільше відповідають уявленням анкетованих про напрями розв'язання мовної проблеми в Україні. Ситуації є фрагментами дописів або цілими постами (без купюр), що в різний час поширювалися в мережі „Фейсбук”. Сьогодні фрагменти 1, 2 можна прочитати на сторінці *Порталу мовної політики* (блог „Особисті історії”) – їх авторкою є українська письменниця, громадська діячка і мовна активістка Лариса Ніцой (URL: <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/>); уривок 3, який теж належить Л. Ніцой, оприлюднив у своєму блозі громадський активіст Назар Обідзінський (URL: http://nazarbo.blogspot.com/2017/04/blog-post_83.html). Дописи 4–6 на момент написання цього тексту пошукові програми в інтернет-просторі вже не підтримували.

Поширення в публічному просторі відібраних для анкети дописів із соціальних мереж має підстави бути потлумаченим у контексті мовного конфлікту, адже мета всіх цих текстів – по-перше, привернути увагу до проблеми мовної взаємодії в Україні (у всіх чітко наголошено тему розширення комунікативних сфер державної української мови та порушення мовних прав тих чи інших груп населення), по-друге, як і будь-які дописи блогерів, відібрані для анкети тексти спрямовані на збільшення читацької аудиторії авторів, тож стилістика пропонованих дописів гостра, полемічна, емоційна, подекуди провокативна. Та хай там як, ці дописи є елементом публічного мовного простору, де формується картина світу, виникають і вербалізуються уявлення й переконання про мову, які служать поясненням та обґрунтуванням мовної структури і мовної практики для широкого кола її носіїв (Ажнюк 2024: 109). Крім того, запропоновані в анкеті дописи співвідносні з певними мовними ідеологіями – так у соціолінгвістиці називають сукупність уявлень і переконань про мову.

Узагальнивши комплекс поглядів щодо мовної взаємодії в українському со-

ціумі, дослідники дійшли висновку про дві найпоширеніші мовні ідеології, які уособлюють позиції „мова має значення” і „какая різниця”¹. Зрозуміло, що ці полярні позиції реалізуються в спектрі проміжних переконань – від цілковитої підтримки ключових ідей кожної з ідеологій до непослідовного поєднання стереотипних ідеологем, поширених у суспільній думці. З огляду на це, здається, маємо підстави для виокремлення ще однієї ідеології, яку умовно назвали „статус-кво”: її обстоюють російськомовні, як правило, люди, які, погодившись із запровадженням законів на підтримку державної української мови, висловлюються за їх обмежену дію, аби законсервувати ту мовну ситуацію, яка склалася в Україні, щоб не змінювати власні мовні звички та мовну поведінку. Саме тому як варіанти відповідей запропоновано не два, а шість описів різних ситуацій. За поверхового ознайомлення з ними може скластися уявлення, що всі запропоновані респондентам ситуації ґрунтуються на ідеології „мова має значення”. Проте глибший аналіз дає підстави співвіднести принаймні дві з них (дописи 5, 6) з ідеологією „какая різниця” – лише з тією заувагою, що дописувачі, сприймаючи як даність посилення позицій державної української мови, прагнуть віднайти чи відстояти „поле” для плекання своїх переконань. Співвіднесення запропонованих в анкеті ситуацій із мовними ідеологіями та ступінь їх конфліктогенності узагальнено в Таблиці 1.

¹ Залапковані вислови, що використовують для окреслення двох протилежних систем поглядів на роль мови в соціокультурному просторі України, відбивають історію мовного питання в процесі колонізації України ще з часів Російської імперії (смісловне наповнення кожної з систем докладно розкрито, зокрема, в документальному фільмі „Какая різниця. Уроки” з циклу „Остання війна” (<https://www.youtube.com/watch?v=vsKsmuztPYM>), знятому Суспільним UA і оприлюдненому у травні 2023 р.).

Таблиця 1. Питання мови в соціальних медіа кризь призму мовного конфлікту

Запропонована в анкеті ситуація	Соціолінгвістичний коментар	Мовна ідеологія	Рівень конфліктогенності
<p>1. Питаю в касирки в магазині, чи знає та українську мову, і після ствердної відповіді прошу її обслужити мене українською. Та вперто ігнорує моє законне право. Якби вона спілкувалася з друзями – хай би говорила, якою хоче. Але в даний момент обслуговує мене, українку, в Україні за мої гроші і відмовляє мені в отриманні обслуговування українською мовою. Наполегливо залишаюся ввічливою. Прошу чотири рази. Чемно прошу останній раз – касирка затято ігнорує. Змітаю у відповідь здачу з прилавка їй під ноги. До яких пір мене утискатимуть за українську мову?</p>	<p>Порушена Л. Ніцой проблема безпосередньо стосується мовних прав українськомовних громадян, які через фактичне домінування в публічному міському просторі, зокрема в закладах торгівлі, російської мови постійно стикалися з тим, що не отримували послуги українською мовою. Обурення дописувачки викликає якраз настанова „какая різниця”, адже жодної адміністративної чи навіть моральної відповідальності працівники сфери торгівлі й обслуговування за небажання бодай переходити на мову клієнта не несли. Допис спрямований на формування громадської думки щодо законодавчого забезпечення відповідальності за невпровадження державної української мови в окреслену сферу ще до ухвалення закону „Про забезпечення функціонування державної української мови” (ухвалений 2019 р. і містить відповідні норми, що закріплюють за українською мовою статус обов’язкової в діяльності закладів торгівлі та обслуговування).</p>	<p>„Мова має значення”.</p>	<p>Виразно конфліктна.</p>
<p>2. Національна дитяча лікарня України. В очі кидаються російські написи на стінах. Чому російські? Якщо тут лікуються діти з усієї України і мова порозуміння в Україні для всіх національностей – українська? Прошу написи зробити українською...</p>	<p>Проблема, до якої привертає увагу Л. Ніцой, пов’язана із забезпеченням символічної функції для державної української мови, реалізація якої передбачає її провідну роль в об’єднанні українського суспільства навколо української держави в офіційній комунікації в будь-якій сфері.</p>	<p>„Мова має значення”.</p>	<p>Конфліктогенність цієї ситуації очевидна лише для мовних активістів, більшість громадян поділяли (і почасти досі поділяють) стереотипне уявлення про відсутність зв’язку між фаховим рівнем осіб чи інституцій та мовою, яку вони використовують (ілюстрацією цього стереотипу слугує запитання: „Ви якому стоматологові надасте перевагу: українськомовному чи хорошому?”).</p>

Запропонована в анкеті ситуація	Соціолінгвістичний коментар	Мовна ідеологія	Рівень конфліктогенності
<p>3. Я проти, щоб в Україні всі говорили українською. Біжу через парк, на лавці в характерній позі сидять двоє чувачків, не навпочіпки, але ліктями вперлися в коліна, в обох у зубах по цигарці. Один перед собою цвиркає слиною: – Слиш, ти гоніш! – Не, внатуре, ти шо меня ваше дебілом считаеш. – Ну где ти это мог відеть. – В ютубе, прі чьом, бя, раз десять. Не знаю, чим закінчилася ця інтелектуальна бесіда... Заявляю. Українська нехай буде українцям – елітною мовою, а всі „нахи” і „бляхи” нехай залишаються зі своєю російською.</p>	<p>Пропонована ситуація є реакцією на суспільну дискусію про комунікативний потенціал української мови, яка від часів пізнього СРСР набула значення мови культури і, відповідно, асоціювалася з мовою національно свідомої, проте нечисленної, культурної еліти (мова – оранжерейна квітка², за образним визначенням Л. Масенко). Водночас мовна активістка прагне спростувати міф про російську мову як про інструмент трансляції культурних цінностей, щедро підживлюваний пропагандою ще з часів СРСР. Ділячись власними спостереженнями, Л. Ніцой вербалізує аргументи проти високого престижу російської мови в Україні: її аргументація ґрунтується на прикладах користування російською нижчими соціальними прошарками, і висновок, до якого підводить читачів авторка, укладається в стереотип „російська мова в Україні – це мова маргіналів”.</p>	<p>„Мова має значення”.</p>	<p>Конфліктогенність неочевидна для більшості мовців, проте закладені в дописі ідеї породжені тривалою дискусією в українському суспільстві про роль російської мови, що зумовлено саме тривалою конфліктною мовною взаємодією.</p>

² „Для увиразнення нинішніх мовно-культурних проблем можна скористатися поширеним у лінгвістиці образним порівнянням живих форм побутування мови з дикими рослинами, що ростуть у природному середовищі, а літературної мови – з оранжерейною квіткою, що потребує штучних умов”, – зауважує відома українська соціолінгвістка Л. Масенко (Масенко 2004: 130), зіставляючи мовну ситуацію в Україні на початку ХХІ ст. із ситуацією, що склалася на початку минулого століття.

Запропонована в анкеті ситуація	Соціолінгвістичний коментар	Мовна ідеологія	Рівень конфліктогенності
<p>4. Ви можете скільки завгодно нарікати на те, що вас обслуговують у кафе й магазинах не так, як би ви того хотіли, але інструкціями та приписами з боку держави цього питання не розв'язати. Держава має ухвалити фундаментальні закони – Конституцію із захистом державної мови, закон про підтримку кінематографії, закон про видавничу справу з якимись перевагами для української літератури. Тобто створити середовище, сприятливе для розвитку мови. І це даватиме свої результати. Але якщо держава почне втручатися у сферу спілкування продавця і покупця, то це не дасть жодного ефекту, лише роздратування. Дозвольте продавцям і покупцям розбиратися між собою без участі держави.</p>	<p>Попри ліберальний характер допису, його глибокий дискурсивний аналіз оприявлює той рівень мовного конфлікту, який заторкує масову мовну свідомість. Адже автор пропагує ідею, що захист державної мови – це сфера відповідальності держави як інституції: мовляв, жодної персональної відповідальності за результати мовної політики пересічні мовці не мають відчувати. Водночас висновки соціологів про масштаби впливу на мовну ситуацію в державі внаслідок упровадження мовних законів невтішні: як наголошує О. Вишняк у цитованому вище дослідженні про динаміку мовної ситуації в Україні, посилення нормативної бази зі створення українського мовного середовища бажаних результатів не мало, а процеси русифікації навіть посилилися. Цей висновок вочевидно, що доки справа подолання наслідків радянської русифікації не стане клопотом конкретних мовців, доти всі декларації про комунікативне впотужнення державної української мови лишатимуться деклараціями. Тож намагання автора переконати, що проблемами мови має займатися тільки держава, – його робота з перешкодження реальному вдержавленню української мови.</p>	<p>„Статус-кво”.</p>	<p>Високий ступінь конфліктності у сприйманні людей, які прагнуть зберегти функційні межі української та російської мов на попередньому рівні.</p>

Запропонована в анкеті ситуація	Соціолінгвістичний коментар	Мовна ідеологія	Рівень конфліктогенності
<p>5. Я дуже хочу, щоб тема мови більше ніколи не виникала в нашій країні – у спікерів, тоді не буде і в ЗМІ. Першими її запустили російські парники Януковича, а ми вже понад 10 років не можемо це закрити. Чим більше мов ми знаємо, тим краще. У нас є державна мова, а далі, хто як хоче, так і спілкується. Я народилася в російськомовній родині. Українську вчила у школі, але вивчила у США, коли спілкувалася з нашою діаспорою. А вони, до речі, терпіли, коли я спочатку говорила російською, а потім з помилками переходила на українську. Терпіли і допомагали. Зараз я вважаю, що в мене є дві рідні мови – українська і російська. І це прекрасно. Хоча визнаю, наприклад, говорити про емоції і почуття мені досі легше російською. А про політику – українською. То й що? :) вчимо мови далі).</p>	<p>Допис тематично належить до нарративу про „надуманість” мовного питання в Україні. Українському суспільству впродовж усього довоєнного періоду нав’язувалася думка про безконфліктність мовної взаємодії в Україні, яка була продовженням розвитку радянської ідеології про гармонійну національно-російську двомовність у всіх радянських республіках. Ця радянська пропагандистська ідеологія і стала підґрунтям для уявлень і переконань, які набули втілення в ідеології „какая різниця”. Сутність цієї ідеології в найзагальніших рисах зводиться до поширюваних у суспільстві стереотипів про неважливість мовного питання, про комфортність мовного середовища для всіх мовців, незалежно від того, якою мовою вони користуються в повсякденні, про використання мовного питання політиками напередодні виборів з метою мобілізації свого електорату.</p>	<p>„Какая різниця”.</p>	<p>Високий рівень конфліктності у сприйнятті здебільшого російськомовних громадян, які не бажають змінювати звичну для себе мовну поведінку.</p>

Запропонована в анкеті ситуація	Соціолінгвістичний коментар	Мовна ідеологія	Рівень конфліктогенності
<p>6. Всі державні службовці ЗОБОВ'ЯЗАНІ використовувати державну мову при виконанні своїх посадових обов'язків. Вони НЕ ЗОБОВ'ЯЗАНІ використовувати її в побуті. Але це БАЖАНО з точки зору логіки. Всі громадяни України вільні розмовляти будь-якою мовою. Вони НЕ ЗОБОВ'ЯЗАНІ застосовувати українську. Вони НЕ ЗОБОВ'ЯЗАНІ знати українську. Проте для них можуть виникати незручності. Своєчасно вкинута провокація і спекуляція на „мовну” тему вчоргове виконала свою функцію і відволікла громадян від поточних проблем корупції, економіки, тарифів, пенсій тощо.</p>	<p>Допис є прикладом трансформації ідеологем про гармонійну двомовність. Маніпулятивність тексту виявляється в прагненні автора актуалізувати у зв'язку з мовним питанням проблему соціальної неоднорідності українського суспільства, посилити відчуття несприйняття групи держслужбовців іншими суспільними групами. Брак соціальної єдності, суспільної консолідації – риси, що перешкоджають формуванню горизонтальних зв'язків, світоглядна перепона на шляху формування інститутів громадянського суспільства, і саме на підтримання аномійності українського соціуму була спрямована диверсійна діяльність підтримуваних РФ акторів соціального життя в Україні після проголошення незалежності.</p>	<p>„Какая різниця”.</p>	<p>Конфліктогенність цієї ситуації варто оцінювати в ширшому контексті маніпулятивного впливу на українське суспільство, мета і завдання якого стали очевидними після Революції гідності та воєнної агресії РФ проти України.</p>

Спостереження за мовним буттям в Україні та аналіз результатів оприлюднених соціологічних та соціолінгвістичних опитувань переконують у безпосередньому зв'язку відповідей респондентів на запитання щодо мовної ситуації з власними мовними поглядами. Навіть відповіді на запитання, яке ніби стосується констатації реальності – „Якою мовою користується більшість у населеному пункті, де Ви мешкаєте?”, насправді чітко корелюють з переконанням мовця (приміром, принципово російськомовний респондент-мешканець Полтави відповів на це запитання – „російською мовою”, хоч очевидно, що реальна мовна ситуація в цьому українському місті далека від цілковитої російськомовності).

Рівень усвідомленості мовного питання в Україні як конфлікту проілюструємо результатами опитування мешканців міста Полтави. Оскільки уявень про

мовний конфлікт безпосередньо стосувалися запитання 8, 12–13, 20, проаналізуємо саме їх (інші запитання анкети дають змогу простежити певні кореляції, які пояснюють характерні для полтавців погляди з окресленої проблеми). Варто наголосити, що проаналізовані дані відповідають станові до початку повномасштабної війни, тож їх можна використати як точку відліку для подальших досліджень.

Розподіл відповідей на запитання 8 („Чи згодні Ви з твердженням, що для України характерний конфлікт на мовному ґрунті?”) представників різних вікових груп узагальнено в Таблиці 2.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на питання „Чи згодні Ви з твердженням, що для України характерний конфлікт на мовному ґрунті?” серед представників різних вікових груп (%)

Вікова група	Зовсім не згоден(а)	Здебільшого ні	І так, і ні	Здебільшого так	Цілком згоден(а)	Важко відповісти	Без відповіді
молодь	8,0	28,0	12,0	32,0	16,0	4,0	–
середній вік	32,4	14,7	20,6	17,6	5,9	8,8	–
старша вікова група	32,0	32,0	8,0	20,0	4,0	4,0	–

Таблиця унаочнює першу з важливих для соціолінгвістичного аналізу кореляцію: за рівнем усвідомлення мовних проблем група молоді виразно протистоїть старшій віковій групі: якщо 64 % полтавців старшого віку не вбачають в Україні мовного конфлікту, то серед молоді таких майже вдвічі менше – 36 %. Анкетування дало змогу з’ясувати, що взаємодію українсько- та російськомовної спільнот 48 % опитаних представників полтавської молоді схильні характеризувати в категоріях конфлікту і ще 12 % вважають, що про мовний конфлікт можна відповісти як ствердно, так і заперечно. Відповідно до методики соціологічного опрацювання кількісних даних відмінність показників у 30 % є свідченням панівної тенденції, на яку можна спиратися в прогностичних висновках. Утім, хоч наше опитування і нерепрезентативне, однак воно дає підстави припускати, що стереотип про безконфліктність мовної взаємодії в Україні є породженням радянської пропаганди про гармонійну двомовність: оскільки молоде покоління українців формувалося в іншій світоглядній парадигмі, йому цей стереотип не властивий або властивий значно меншою мірою, ніж старшому поколінню.

Цікаво простежити відмінності між поколіннями у відповідях на запитання

про те, які наслідки може мати поширення української мови на всі комунікативні сфери та як вплине надання російській мові статусу другої державної чи офіційної на міжнаціональні стосунки в державі. Відповіді на перше із цих запитань узагальнено в Таблиці 3.

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання „Чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків?” серед представників різних вікових груп (%)

Вікова група	Не призведе	Швидше не призведе	Швидше призведе	Призведе	Важко відповісти	Без відповіді
молодь	34,5	31,0	17,0	3,5	14,0	–
середній вік	32,0	32,0	–	18,0	18,0	–
старша вікова група	48,0	8,0	8,0	20,0	16,0	–

З таблиці видно, що істотних відмінностей у поглядах щодо цього анкетування не виявило: майже дві третини опитаних у всіх вікових групах не вбачають у розширенні комунікативних функцій державної української мови загроз, пов'язаних із міжнаціональними відносинами в державі. Якщо порівнювати молодь зі старшим поколінням, то вона майже на 10 % впевненіша в цьому. Показово, що для приблизно однакової кількості респондентів з різних вікових груп запитання 12 виявилось таким, що вони відчували вагання з відповіддю на нього або намагалися уникнути відповіді.

Результати опитування щодо запитання про потенційну загрозу загострення міжнаціональних стосунків за умови надання російській мові статусу другої державної чи офіційної узагальнено в Таблиці 4. Аналіз відповідей на це запитання виявив, що люди навіть у відносно мирний час загалом відчували більші загрози для суспільства у зв'язку з перспективою офіційного підвищення статусу російської мови. Якщо з розширенням сфер використання української мови тільки п'ята частина респондентів з Полтави пов'язувала потенційні загрози для міжнаціональних відносин (лише в групі найстарших респондентів цей показник дещо вищий – 28 %), то підвищення статусу російської вважала потенційно небезпечним половина опитаних. Помітно, що й у цьому питанні група молоді протистоїть групі старших за віком респондентів (55 % проти 44 %).

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання „Чи призведе до загострення міжнародних стосунків надання російській мові статусу другої державної чи офіційної?” серед представників різних вікових груп (%)

Вікова група	Не призведе	Швидше не призведе	Швидше призведе	Призведе	Важко відповісти	Без відповіді
молодь	14,0	17,0	24,0	31,0	14,0	–
середній вік	15,0	20,0	15,0	32,0	18,0	–
старша вікова група	20,0	24,0	12,0	32,0	12,0	–

Варто зауважити, що отримані результати демонструють певний парадокс у поглядах щодо мови, властивий суспільній свідомості в Україні. Цей парадокс підтверджують усі масові та цільові опитування. Як зазначила свого часу Л. Масенко, українці впродовж десятиліть не бачили проблеми в тому, щоб толерувати масову двомовність, однаково прихильно ставитися і до української, і до російської мов, декларувати терпиме ставлення до інакшої мови співрозмовників. Результати опитування в межах міжнародного проекту INTAS³ свідчать, що 73,2 % вважали українську мову в Україні престижною, водночас 64,7 % такої самої думки були про мову російську (Масенко 2008: 110). Іще виразніше ця тенденція проявляється в освітньому ідеалі населення країни. На підставі порівняння даних опитувань у межах проектів INTAS (2006 р.) і Фонду Фольксваген⁴ (2017 р.), відповідно до якого престиж української мови як навчальної дисципліни залишався незмінно

³ INTAS (International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the New Independent States of the former Soviet Union) – Міжнародна асоціація сприяння співробітництву з ученими незалежних держав колишнього Радянського Союзу. У проєкті „Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи” („Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives”), виконання якого фінансувала програма INTAS з серпня 2006 до липня 2008 р., брали участь учені з Австрії, Великобританії й України, які досліджують різні аспекти мовної політики і мовної ситуації в Україні. Дослідження ґрунтується на результатах всеукраїнського опитування і фокус-групових дискусій, проведених у п’ятьох містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі. Результати проєкту та рекомендації в царині мовної політики представлено в книзі БЕСТЕРС-ДІЛЬГЕР, Юліане (ред.). 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.

⁴ Йдеться про міжнародний проєкт „Bi- та мультлінгвізм: між інтенсифікацією і розв’язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії” („Bi- and Multilingualism between Conflict Intensification and Conflict Resolution. Ethno-linguistic Conflicts, Language Politics and Contact Situations in post-Soviet Ukraine and Russia”), у рамках якого за підтримки Фонду Фольксваген протягом 2–10 лютого 2017 р. було проведено опитування, одним із завдань якого стало визначення рівня конфліктності двомовної ситуації в Україні.

високим (97,1 % та 97,2 % респондентів були переконані, що в загально-освітніх школах як окремий предмет обов'язково треба викладати українську), а престиж російської мови знизився на третину (89 % у 2006 р. та 56,5 % – у 2017 р.). О. Данилевська доходить висновку про територіальну неоднорідність поглядів щодо мов як навчальних предметів, яку узалежнює від пострадянської системи цінностей, оскільки зростання відсотка прихильників обов'язкового вивчення російської мови спостерігалось із заходу на схід та південь (Данилевська 2019: 148). Полтава розташована посередині зони, тому й демонструє „середній” результат. Тож робити висновок про світоглядний зсув у поглядах на мову серед старшого і молодшого покоління полтавців не доводиться – у цьому переконують результати відповідей на запитання 20 нашої анкети.

Розподіл відповідей щодо конфліктних ситуацій, пов'язаних з мовою, у різних вікових групах узагальнено в Таблиці 5.

Таблиця 5. Розподіл відповідей на питання „Яка з ситуацій найбільше відповідає Вашим уявленням про те, як можна розв'язати мовну проблему в Україні?” серед представників різних вікових груп (%)⁵

Вікова група	Ситуація 1	Ситуація 2	Ситуація 3	Ситуація 4	Ситуація 5	Ситуація 6	Без відповіді
молодь	–	7,0	–	24,0	24,0	28,0	17,0
середній вік	–	12,0	–	32,0	23,5	26,5	12,0
старша вікова група	–	4,0	4,0	28,0	16,0	40,0	16,0

Як бачимо з таблиці, мешканці Полтави здебільшого були прибічниками ідеологій „статус-кво” (майже третина опитаних) і „какая різниця” (половина респондентів). Пояснення цього знаходимо в загальнонаціональних дослідженнях, які мали на меті з'ясувати ціннісні, світоглядні та мовні пріоритети населення України, адже Полтава належить до дифузної зони з високим рівнем поширення мішаного українсько-російського мовлення, що корелює з пануванням пострадянської ціннісної парадигми.

⁵ Респонденти, відповідаючи на питання 20 анкети („Яка з окреслених нижче ситуацій (за дописами в мережі Фейсбук) найбільше відповідає Вашим уявленням про те, як можна розв'язати мовну проблему в Україні?”), мали змогу обирати кілька варіантів, тому загальна сума в кожному рядку перевищує 100.

Окреслену тенденцію підтверджують, хоч і дещо з протилежним результатом за групами, відповіді на запитання про бажані перспективи розвитку мовної ситуації в Україні (запитання 19 анкети), які узагальнено в Таблиці 6.

Таблиця 6. Розподіл відповідей на питання „Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?” серед представників різних вікових груп (%)

Вікова група	УМ має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	Україна має стати двомовною країною	РМ має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	Важко відповісти	Інше	Без відповіді
молодь	59,0	27,5	–	10,0	3,5	–
середній вік	68,0	15,0	–	11,0	3,0	3,0
старша вікова група	76,0	16,0	–	4,0	–	4,0

Таблиця ілюструє абсолютне переважання уявлень мешканців Полтави про те, що Україна в майбутньому має стати країною, у якій українська мова домінуватиме в усіх сферах спілкування: за таку перспективу висловилися дві третини опитаних у всіх вікових групах (прикметно, що серед респондентів старшого віку впевненість у цьому висловили найбільше учасників опитування, і за цим показником старша вікова група майже на 10 % переважає групу молоді). Парадоксальність тенденції вбачаємо в тому, що саме молодь, яка меншою мірою залежить від ціннісних стереотипів радянського періоду, висловлює підтримку ідеї про двомовність держави (майже третина опитаних цієї групи проти 15–16 % серед респондентів інших вікових категорій). Причину цього вбачаємо в прагматизмі молодого покоління, їхньому прагненні до комфорту, а також у нелінійному розвитку тенденцій масової свідомості. Утім, проаналізовані суспільні явища визначали динаміку мовної ситуації до повномасштабної воєнної агресії РФ проти України. Війна кардинальним чином змінила ставлення українців до мовного питання, оприявила мовний конфлікт, приховуваний ідеологами тих політичних сил, які підтримувала РФ, що зумовило трансформацію мовної ситуації в Україні.

3. Висновки

Проведене опитування показує переваги застосування методу цільового анкетування для дослідження конфліктогенності мовної ситуації в Україні, відстеження динаміки мовної ситуації в окремих регіонах та в державі загалом, змін у суспільній свідомості щодо мовних питань серед різних вікових, освітніх, поселенських груп.

Анкетування дало змогу простежити залежність сприйняття мовної ситуації в конкретних регіонах (на прикладі міста Полтави) від системи уявлень та переконань про мову – мовних ідеологій, тож без глибшого дослідження останніх пояснити чимало парадоксів масової свідомості щодо мови вкрай проблематично. Саме тому масмо підстави вважати проведене анкетування таким, що окреслює перспективи поглиблення соціолінгвістичних досліджень в Україні крізь призму мовного конфлікту.

Виявлені кореляції підтверджують високий ступінь інерційності поглядів щодо мови в масовій свідомості, чим можна пояснити слабку динаміку мовної ситуації в Україні в довоєнний період та неефективність державної мовної політики. Ступінь і характер змін у мововжитку, що відбулися у зв'язку з повномасштабною агресією РФ проти України, можна оцінювати лише на підставі нових даних.

Умовою підвищення ефективності анкетування в соціолінгвістичних дослідженнях є використання його як одного з інструментів у комплексі методів поряд зі спостереженням, глибинним інтерв'ю, дискурсивним аналізом та масовими соціологічними опитуваннями. Складність проведення в сучасній Україні масових (статистично достовірних) соціологічних і соціолінгвістичних досліджень збільшує цінність цільових опитувань, які фіксують статус-кво тут і тепер. Оскільки проаналізовані дані відповідають стану до початку повномасштабної війни, вони слугують емпіричною точкою відліку для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- АЖНЮК, Богдан. 2024. „Семіотичне конструювання публічного простору: війна і мова”. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика. Монографія*. Ред. Богдан Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого: 88–122. [AŽŇŮK, Bogdan. 2024. „Semiotične konstruovannâ publicnogo prostoru: vijna i mova”. *Mova i vijna: dinamika movnoï sistemi i movna politika. Monografiâ*. Red. Bogdan Ažňúk. Kiïv: Vidavničij dim Dmitra Burago: 88–122.]
- БЕСТЕРС-ДІЛЬГЕР, Юліане (ред.). 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. [BESTERS-DILGER, Juliane (red.). 2008. *Movna politika ta movna situaciâ v Ukraïni: Analiz i rekomendacii*. Kiïv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns’ka akademiâ”.]
- БЛОГ Назара Обідзінського. 2017. „Лариса Ніцой: Українська нехай буде елітною мовою, а всі ‘нахи’ – залишаються з російською”. URL: http://nazarbo.blogspot.com/2017/04/blog-post_83.html (17 червня 2024). [BLOG Nazara Obïdzins’kogo. 2017. „Lariša Ničoj: Ukraïns’ka nehaj bude elitnoû movoû, a vsi ‘nahi’ – zališaût’ sâ z rosij’s’koû”. URL: http://nazarbo.blogspot.com/2017/04/blog-post_83.html (17 červnâ 2024).]
- ВИШНЯК, Олександр. 2009. *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України. [VIŠNÂK, Oleksandr. 2009. *Movna situaciâ ta status mov v Ukraïni: dinamika, problemi, perspektivi (sociologičnij analiz)*. Kiïv: Ìnstitut sociologii NAN Ukraïni.]
- ДАНИЛЕВСЬКА, Оксана Миколаївна. 2019. *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. [DANILEVS’KA, Oksana Mikolaïvna. 2019. *Ukraïns’ka mova v Ukraïns’kij školi na počatku XXI stolittâ: sociolingvističnì narisi*. Kiïv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns’ka akademiâ”.]
- ЗАЛІЗНЯК, Ганна і Лариса МАСЕНКО. 2001. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. [ZALÌZNÂK, Ganna i Larisa MASENKO. 2001. *Movna situaciâ Kiêva: den’ s’ogodnišnij ta prijdešnij*. Kiïv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns’ka akademiâ”.]
- ЛЕВЧУК, Павло. 2017. „Вибір мови комунікації в ситуації українсько-російського білінгвізму”. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* 3: 46–52. [LEVČUK, Pavlo. 2017. „Vibir movi komunikacii v situacii Ukraïns’ko-rosij’s’kogo bilingvizmu”. *Mova: klasične – moderne – postmoderne* 3: 46–52.]

- МАСЕНКО, Лариса. 2004. *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. [MASENKO, Larisa. 2004. *Mova i suspil'stvo: Postkolonial'nij vimir*. Kiiiv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns'ka akademiâ”.]
- МАСЕНКО, Лариса. 2008. „Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз”. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Ред. Юліане Бестерс-Дільгер. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”: 96–131. [MASENKO, Larisa. 2008. „Movna situaciâ Ukraïni: sociolingvističnij analiz”. *Movna politika ta movna situaciâ v Ukraïni: Analiz i rekomendacii*. Red. Juliane Besters-Dilger. Kiiiv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns'ka akademiâ”: 96–131.]
- МАТВЕЄВА, Наталя. 2022. *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. [MATVEËVA, Natalâ. 2022. *Dvovovnist' u sučasnomu komunikativnomu prostori Kiêva*. Kiiiv: Vidavničij dim „Kiêvo-Mogilâns'ka akademiâ”.]
- ПАРАШЕВІН, Максим. 2019. „Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992-2019”. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20). Головний ред. Валерій Ворона. Київ: Інститут соціології НАН України: 413–512. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> (27 серпня 2024). [PARAŠEVÏN, Maksim. 2019. „Rezul'tati nacional'nih šoričnih monitoringovih doslidžen' 1992-2019”. *Ukraïns'ke suspil'stvo: monitoring social'nih zмін*, 6 (20). Golovnij red. Valerij Vorona. Kiiiv: Ìnstitut sociologii NAN Ukraïni: 413–512. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> (27 serpnâ 2024).]
- ПОРТАЛ мовної політики. 2017. Блог „Особисті історії”. URL: <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/> (17 червня 2024). [PORTAL movnoï politiki. 2017. Blog „Osobisti istorii”. URL: <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/> (17 červnâ 2024).]
- РЕЗНИК, Володимир. 2021. „Політичні аспекти динаміки мовних уподобань в Україні”. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8(22). Головний ред. Валерій Ворона. Київ: Інститут соціології НАН України: 293–304. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf> (27 серпня 2024). [REZNIK, Volodimir. 2021. „Politični aspekti dinamiki movnih upodoban' v Ukraïni”. *Ukraïns'ke suspil'stvo: monitoring social'nih zмін. 30 rokov nezaležnosti*, 8(22). Golovnij red. Valerij Vorona. Kiiiv: Ìnstitut sociologii NAN Ukraïni: 293–304. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf> (27 serpnâ 2024).]

- Соколова, Світлана. 2013. „Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування)”. *Українська мова* 2: 38–55. [SOKOLOVA, Svitlana. 2013. „Osnovni tipi movnoï povedinki kiân (za danimi anketuvannâ)”. *Ukraïns'ka mova* 2: 38–55.]
- Соколова, Світлана і Ганна Залізник. 2018. „Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики”. *Українська мова* 2: 3–19. [SOKOLOVA, Svitlana i Ganna ZALÌZNÂK. 2018. „Osoblivosti sučasnoï movnoï situacii Ukraïni u dzerkali sociologii ta sociolingvistiki”. *Ukraïns'ka mova* 2: 3–19.]
- Соколова, Світлана Олегівна 2023а. „Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну”. *Українська мова* 1: 3–19. [SOKOLOVA, Svitlana Olegivna. 2023a. „Zmini u stavlenni Ukraïnciv do mov na tli povnomashtabnogo vtorgnennâ Rosii v Ukraïnu”. *Ukraïns'ka mova* 1: 3–19.]
- Соколова, Світлана Олегівна (ред.). 2023б. *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар]. Електронне видання. Київ. URL: <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view> (27 серпня 2024). [SOKOLOVA, Svitlana Olegivna (red.). 2023b. *Teritorial'ni ta sociokul'turni umovi funkcionuvannâ ukraïns'koï movi v Ukraïni: monografiâ* [avtori: S.O. Sokolova, M.O. Gontar, O.M. Danilevs'ka, G.M. Zaliznâk, L.T. Masenko, O.G. Ruda, V.M. Trub, Ì.M. Car]. Elektronne vidannâ. Kiïv. URL: <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view> (27 serpnâ 2024).]
- Цар, Іванна Миколаївна. 2021. *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка. [CAR, Ìvanna Mikolaïvna. 2021. *Ukraïns'ke povsâkdenne movlennâ v mis'komu molodìžnomu seredovišì*. Kiïv: Naukova dumka.]

CILJANO ANEKTIRANJE KAO JEDNA OD METODA ISTRAŽIVANJA JEZIČNOGA SUKOBA U UKRAJINI: PREDNOSTI I OGRANIČENJA

TETYANA FUDERER

SAŽETAK

U članku se predstavljaju rezultati anketiranja ciljne skupine koje je provedeno 2019. godine u ukrajinskim gradovima (Ivano-Frankivsk, Bila Cerkva, Poltava i Mikolajiv) kako bi se utvrdio stupanj osviještenosti postojanja jezičnoga sukoba kod stanovnika navedenih gradova te kako bi se na primjeru podataka prikupljenih u gradu Poltava odredili mehanizmi širenja jezične ideologije u masovnoj jezičnoj svijesti. Istražuje se utjecaj tih jezičnih ideologija na samu jezičnu situaciju u konkretno odabranom gradu i cijeloj državi. Daje se istraživačka metodologija koja u anketne upitnike uključuje ulomke objava s društvenih mreža na temu jezičnoga sukoba u Ukrajini.

Obrazlažu se prednosti metode anketiranja kao jednog od suvremenih alata sociolingvističkog istraživanja, posebno u proučavanju konfliktnog potencijala ukrajinske jezične situacije, u praćenju dinamike jezične situacije, promjena u javnoj svijesti povezanih s jezičnim pitanjima u različitim skupinama podijeljenim prema dobi, obrazovanju i mjestu stanovanja.

Uspostavljene korelacije potvrđuju visok stupanj inertnosti jezičnih stavova u masovnoj svijesti Ukrajinaca, što može objasniti slabu dinamiku ukrajinske jezične situacije u razdoblju prije rata i neučinkovitost državne jezične politike. Određuju se mogućnosti produblivanja sociolingvističkih istraživanja u Ukrajini kroz prizmu jezičnoga sukoba.

KLJUČNE RIJEČI:

jezična ideologija, jezična politika, jezična situacija, jezični sukob, metode sociolingvističkog istraživanja

TARGET SURVEY AS ONE OF THE RESEARCH METHODS OF LANGUAGE CONFLICT IN UKRAINE: ADVANTAGES AND LIMITATIONS

TETYANA FUDERER

ABSTRACT

The paper presents the results of a survey of the target group conducted in 2019 in Ukrainian cities (Ivano-Frankivsk, Bila Tserkva, Poltava, and Mykolaiv) in order to determine the degree of awareness of language conflict existence among the inhabitants of these cities and to determine, on the example of the data collected in the city of Poltava, the mechanisms of the spread of language ideology in mass language awareness. The influence of these language ideologies on the language situation in certain cities and the entire country is investigated. The research methodology, which includes questionnaires with excerpts from social network posts on the topic of language conflict in Ukraine, is provided. The advantages of the survey method as one of the modern tools of sociolinguistic research are explained, especially in investigating the conflict potential of the Ukrainian language situation, as well as in monitoring the dynamics of the language situation, changes in public awareness related to language issues in different groups divided according to age, education, and place of residence. The established correlations confirm the high degree of inertia of language attitudes in the mass consciousness of Ukrainians, which may explain the weak dynamics of the Ukrainian language situation in the period before the war and the ineffectiveness of the state language policy. The possibilities of deepening sociolinguistic research in Ukraine through the prism of language conflict are determined.

KEYWORDS:

language conflict, language ideology, language policy, language situation, research methods in sociolinguistics